

<https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i05.122>

YIL HISOBI PAREMIOLOGIK BIRLIKLARDA

Mardanova Dilshoda Sadriddin qizi
Samarqand davlat pedagogika instituti
O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası doktoranti
dilshodamardanova1996@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada nafaqat til mahsuli, balki xalq va butun bir millat madaniy boyligining tildagi go‘zal ifodasi bo‘lgan paremiologik birliklarda insonlarning olamni – yer va osmondagi jamiyki yaratilarni anglashga, tabiat va tabiat hodisalarini o‘rganishga, ularga moslashishga qilgan sa’y-harakatlari natijasi bo‘lmish vaqt, zamon, hisob tushunchalarining ifodalanishi tadqiq etilgan. Xalqning ko‘p asrlik astronomik kuzatishlari va hayotiy tajribalari til birliklarida qanday muhrlangani misollar yordamida ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: paremiologik birlik, maqol, matal, ibora, yil hisobi, Hamal, Savr, Javzo, Saraton, Asad, Sunbula, Mezon, Aqrab, Qavs, Jadiy, Dalv, Hut.

Abstract. This article examines the expression of the concepts of time, epoch, and calculation in paremiological units, which are not only a product of language, but also a beautiful expression of the cultural wealth of the people and the entire nation in the language, which are the result of people's efforts to understand the universe all creatures on earth and in the sky, to study nature and natural phenomena, and to adapt to them. It is shown with the help of examples how the people's centuries old astronomical observations and life experiences are imprinted in linguistic units.

Keywords: paremiological unit, proverb, idiom, expression, year calculation, Hamal, Savr, Javza, Cancer, Asad, Sunbula, Mezon, Aqrab, Qavs, Jadiy, Dalv, Hut.

Аннотация. В этой статье мы читаем о времени, времени и времени, которые стали результатом усилий людей в паремиологических объединениях, являющихся не только продуктом языка, но и прекрасным выражением культурного богатства народа и целой нации ". Вот несколько примеров того, как древние астрономические наблюдения и жизненные опыты запечатлевались в языковых единицах.

Ключевые слова: паремиологическая единица, пословица, пословица, фраза, год, Хамал, Савр, Джавзо, Саратон, Асад, Санбула, Мезон, Акраб, Кавс, Джади, Далв, Хат.

Bashariyat tafakkurining eng sara durdonalari bo‘lmish paremiologik birliklar – maqol, matal, ibora, aforizm kabilar insoniyatning koinot qonuniyatlarini kuzatish, o‘zining turmush tajribalariga suyanish asosida chiqargan xulosalarini ifodalovchi, xalqning jamiyatga munosabati, ruhiy holati, etnik va estetik tuyg‘ulari, ijobiy fazilatlarini mujassamlashtirgan, avloddan avlodga og‘zaki shaklda ko‘chib yuruvchi, ixcham va sodda, qisqa va mazmunli mantiqiy umumlashmada paydo bo‘lgan, lisoniy qatlamning eng boy va juda ekspressiv na‘munasi hisoblanadi. Paremiya barqarorlik hodisasi bo‘lib, bir butun mazmunni, semantik butunlikni anglatadi. Barqaror birikmalarni o‘rganuvchi tilshunoslik bo‘limi paremiologiya (lot. paremiya – barqaror, logos – ta’limot) deyiladi.

Darhaqiqat, insonlarning asriy davom etgan hayotiy tajribalarida sinalgan ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy-madaniy, axloqiy-falsafiy qarashlarining ixcham va obrazli ifodasi bo‘lgan xalq maqol va matallarida xalqning tarixi, dunyoqarashi, urf-odat, an’ana, qadriyat, diniy aqidalari bilan birga o‘sha xalq yashaydigan yurtning geografik muhiti, iqlim sharoiti, hayvonot-u o‘simlik dunyosi va albatta yil hisobi – taqvim ham aks etadi. Dunyo xalqlarining barchasi juda qadimdan o‘zlarining o‘ziga xos vaqtni o‘lchash tizimiga, yil hisobiga amal qilib kelishgan. Hali yozuv paydo bo‘lmasdanoq, ajdodlarimiz ko‘k va yerda vaqtning ma’lum bir siklda, uzluksiz aylanib qaytishini o‘zlarining kuzatishlari natijasida aniqlab, avlodlarga og‘zaki shaklda yetkazishgan. Olam yoritqichlari – Quyosh va Oy azaldan insonlarga yil hisobini yuritishda asos vazifasini bajarib kelgan. Ko‘pchilik xalqlar orasida ikki xil: quyosh (shamsiy) va oy (qamariy) taqvimi amal qilgan. Shamsiy (“shams” arabcha *quyosh* ma’nosini bildiradi) taqvim quyosh bilan yer munosabatiga bog‘liq bo‘lsa, Qamariy (“qomar” arabchada oy demakdir) taqvim oyning fazalariga, to‘lishib kamayishiga va ma’lum yulduzlar bilan o‘zaro munosabatiga asoslangan. “...Shunday qilib, odamlar ikki xil yil – *shamsiy (quyosh) yil* va *qamariy (oy) yil*ni ishlatadigan bo‘lganlar. Bu ikkisidan boshqa yoritgichlarni yil hisobida ishlatmaganlar. Bunga sabab, birinchidan, ularning harakatlari sezilmas, ko‘z bilan ko‘rib bo‘lmaydi, faqat kuzatish quroli va tadqiq orqali ko‘riladi. Ikkinchidan, bu ikki yoritgich harakatlarining vaqt, havo, o‘simlik va hayvonlar ahvoliga, bulardan boshqa unsurlar bo‘laklarining o‘zgarib, biri ikkinchisiga aylanishiga ta’siri bor. Chunki bu ikkisi katta, nuri, ko‘rinishi bilan boshqa yoritgichlardan ajralib turadi va ikkovi bir biriga o‘xshaydi.”.[1:47]

Uzoq yillik kuzatishlar mahsuli bo‘lmish “Jul keldi — hamal keldi”, “Dalv kirdi — davr kirdi”, “Mezon chiqib, aqrab kirsar — qish”, “Savr bo‘lmay, sayron bo‘lmas, Sayron bo‘lmay, ayron bo‘lmas”, “Sunbulada suv soviydi, Mizonda — kun”, “Javzoning yarmida suv tagida arpa pishar” kabi paremiyalar xalqimiz yuritgan yil hisobidan yorqin nishonalardir. Ushbu barqaror birliklar tarkibida kelgan *hamal, dalv, mezon, aqrab, savr, sunbula, javzo* so‘zlari vaqtga ishora bo‘lib, sharq kalendari bo‘yicha shamsiy oy nomlarini bildiradi. “*Mezon chiqib, aqrab kirsar — qish*” maqolidagi **mezon** – ast. o‘n ikki burjning biri. Shamsiya yil

hisobida yettiinchi oyning nomi (22-sentabr – 21-oktabr).[O‘TIL 2-jild 578-bet], **aqrab** – ast. o‘n ikki burjning biri. Shamsiya yil hisobida sakkizinchi oyning nomi (22-oktabr – 21-noyabr). [O‘TIL 1-jild 127-bet]ni ifodalaydi. Ya‘ni oktyabr oyi tugab, noyabr oyi boshlansa, qish kelganidan darakdir. Ushbu mikrotizimda mezon, aqrab leksemalari lisoniy voqelikdagidek shunchaki taqvim birligi emas, tilning konseptual manzarasida “iliq kunlarning tugashi” va “sovuqning boshlanishi” kabi differensial semalarni ham faollashtiradi,

Yoshi ulug‘lar faol qo‘llaydigan mazkur shamsiy oylarning nomlari esa yulduz turkumlari – *burj* nomlaridan olingan. “Burj” so‘zi arabcha, astronomiyaga oid tushuncha bo‘lib, quyoshning yillik harakat yo‘li bo‘ylab joylashgan o‘n ikkita yulduzlar turkumining majmuyi va ularning har biri (Hut, Hamal, Savr, Javzo, Saraton, Asad, Sunbula, Mezon, Aqrab, Qavs, Jadiy, Dalv) ni ifodalaydi. [O‘TIL 1-jild]. Qadim Sharqda kishilar yoritkichlarga qarab mo‘ljall olish uchun osmonning ma‘lum qismida joylashgan yorug‘ yulduzlarni alohida to‘dalarga ajratib, ularga *yulduz turkumlari* deb nom berganlar. Quyosh ana shu yulduz turkumlari bo‘ylab, g‘arbdan sharqqa tomon siljib, osmon sferasini bir yilda bir marta to‘liq aylanib chiqadi. [3:12] Bu siljish har sutkada salkam 1° bo‘lib, Quyoshning bir burjdan to‘liq o‘tishi uchun ketgan muddat bir oyga tengdir (Osmon sferasi 360 °). Shu sababdan Quyosh Hamal burjida bo‘lganida Shamsiy (quyosh) yil hisobi bo‘yicha mintaqamizda Hamal oyi hukm suradi. Shamsiy yil hisobi bo‘yicha yilning boshlanishi etib kun va tun teng bo‘ladigan vaqt – 21-mart qabul qilingan. Bu esa shamsiy hisob bo‘yicha hamal oyiga to‘g‘ri keladi. “*Hamal keldi – amal keldi*” paremiyasi ham xalqning asriy tajribasiga asoslangan bo‘lib, bahor fasli qishki uyquni yengib o‘tib, mehnat (amal) davri kelganining ifodasidir. **Hamal** – quyosh yili hisobida birinchi oyning nomi (mart). [ANATIL 4-jild 147-bet]. Shunga ko‘ra “hamal” leksemasi tarkibidan “yil hisobi”, “birinchilik”, “tenglik” semalarini ajratishimiz mumkin. Mazkur paremiya tarkibidagi “hamal keldi” jumlası nafaqat bahorning, yangi yilning, balki ko‘chma ma’noda yangi hayotning boshlanishi va jonlanish jarayonini ham ifodalaydi. Hamal arabchada “*qo‘y*”, “*qo‘zi*” degan ma‘noni bildiradi. Mifologiyadan bizga ma‘lumki, qo‘y yangilanish, qayta tiklanish va abadiy hokimiyat belgisi hamdir. Yunon afsonalaridagi Yason va argonavtlar qidirgan “Oltin mo‘yna” ham “abadiylik” ramzini ifodalagan.[2:66]

Dehqon va chorvadorlar yilni faqatgina to‘rt faslga ajratibgina qolmasdan, hisobni oylarga bo‘lib juda aniq yuritganlar. Jumladan, “*Savr bo‘lmay, sayron bo‘lmas, Sayron bo‘lmay, ayron bo‘lmas*”, maqolidagi “savr” – ast. o‘n ikki burjning biri. Shamsiya yil hisobida ikkinchi oyning nomi (22-aprel – 21-may) [O‘TIL 3-jild 417-bet]. Arabchada “*buqa*”, “*ho‘kiz*” degan ma‘nolarni bildiradi. Bahor faslining ayni qizigan, ko‘katlar ko‘kargan davri. “Sayron” so‘zi esa sayr qilish, dalaga chiqish, tabiat qo‘ynida hordiq chiqarish va chorvani yam-yashil yaylovlarga haydash kabi lug‘aviy ma‘nolarni beradi.

“Ayron” esa qatiqdan tayyorlanadigan chanqoqbosdi ichimlik. Ushbu maqoldagi birliklar sabab-oqibat munosabatiga qurilgan bo‘lib, bir birini taqazo etadi: ayron bo‘lishi uchun sayron, sayron bo‘lishi uchun savr bo‘lishi kerak. Savr, sayron, ayron so‘zlaridagi fonemalar takrori paremiyaning ichki ohangdorligini yuzaga keltirgan. Bu esa barqaror birlikning tilda uzoq vaqt turg‘un saqlanishiga ham ta‘minlagan. Yil hisobiga oid leksemaning matnda faqatgina to‘g‘ri nominal semasidan tashqari differensial semasi ham faollashgan. Savrning “*buqa, ho‘kiz*” ma‘nosi, sayron “yam-yashil daladagi chorva”, ayron “dastlabki manbayi sut bo‘lgan ichimlik” semalari bir semantik guruhda birlashadi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, O‘zbek xalq maqol va matallarida yil hisobining aks etishi shunchaki badiiy to‘qima emas, balki ajdodlarimizning ko‘p ming yillik astronomik va iqlimiy kuzatuvlari umumlashmasidir. Bu kuzatishlar empirik bilimga asoslanib, xalqning ko‘p yillik amaliy tajribasi asosida shakllangan. Bu paremiyalar o‘zida ko‘chma ma‘no bilan birgalikda xalq, millat madaniyatini aks ettiradi. Demak, paremiyalar nafaqat til mahsuli, balki xalq va butun bir millat madaniy boyligining tildagi go‘zal ifodasidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar (Osor al-boqiya). Toshkent: “O‘zbekiston”, 2022. – 648 b
2. Hamdamov U. Qosimov A. Jahon adabiyoti. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2017. – 352 b.
3. Zokirov M., Bekmirzayeva X. Umumiy astronomiya. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2020. – 190 b.
4. O‘zbek tilining izohli lug‘ati (I, II, III, IV, V jildlar). – Toshkent, 2006.
5. O‘zbek xalq maqollari (Tuzuvchilar: T. Mirzayev, A. Musoqulov, B. Sarimsoqov; Mas’ul muharrir: Sh. Turdimov. — T.: «Sharq», 2005. — 512 b.
6. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати (I, II, III, IV жилдлар). – Т.: Фан, 1983.
7. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Тошкент.: Ўқитувчи, 1995. – 232 Б.